

Ola Holmgren

Proletärförfattaran och den litterära institutionen

En majdag år 1921 släpar sig en knappt igenkännlig mänsklig varelse uppför Vemdalskalets femton km långa fjällrygg på vägen mellan Härjedalen och Jämtland. Denne tar stöd mot en sönderrostad cykel, som förutom det han står och går i är det enda han äger. Uthungrad, utsjuk, stelfrusen och dessutom nedlusad skulle han vid tilltal kanske få fram namn och ålder: Ivar Johansson, 20 år. Så småningom når han krönet och kan sätta sig upp på cykeln för att rulla nedför den lika långa utförslöpan. Då skär navet ihop av den höga farten, och Ivar Johansson blir tvungen att släpa cykeln även *utför* fjället.

Nästan exakt tre år senare glider en Cadillac med »tyst och jämnt spinnande motor« upför samma vägsträcka. Inne i bilvärmen och behagfullt utsträckt sitter Fredrik Böök, Svenska Dagbladets och hela det bildade Sveriges kritiska orakel. Utöver chauffören finns även bildkonstnären Gunnar Lindwall med på resan. Tillsammans beundrar de den sköna utsikten och Böök skänker fjällsippan, *Dryas octopetala*, sin synnerliga uppmärksamhet: »Arma vita dryad, du fryser säkert här uppe på det kala fjället; vattnet i den lilla bäcken är klart, men ack så kallt! På fjällåsarna längs vägen ligga drivorna kvar; jag formligen känner dess kyla stråla emot mig, de kunna icke vara många steg borta, och vi måste befinna oss många hundra meter över havets yta.«

Redan på hösten samma år, 1924, trycks Fredrik Bööks rese-skildring på tjockt lyxpapper, med tuschlaveringar och i halvfranskt band: *Resa i Sverige. Från Smygehuk till Pajala*. Ivar Johanssons dagboksanteckningar från sin motsvarande cykeltur genom Sverige publiceras först år 1929 i *Konsumentbladet*, som ännu inte hunnit byta namn till VI. Bidragsgivaren har dock sedan länge hunnit lägga prefixet Lo- till sin författaridentitet och ger samma år ut sin tredje bok. Även denna är en resedagbok, men nu har perspektivet breddats till att gälla England och Lon-

dons fattigvärld. Böök anmäler *Nederstigen i dödsriket* i SvD, och halvt motvilligt erkänner han att det är ett lyckat grepp av unga författare att dokumentariskt »ge sig i kast med stora tunga verklighetskomplex«. Även om handlaget nu inte utmärks av »skapande fantasi« eller »utsökt litterär stil« så är det i varje fall fråga om »pålitliga iakttagelser.

Man kan bara beklaga att Fredrik Böök och Ivar Lo-Johansson inte stötte ihop med varandra redan där uppe på fjället. Vilket litterärt möte hade det inte kunnat bli! Nu illustrerar ändå de båda resenärernas sätt att ta sig fram på samma vägsträcka utmärkt väl de motsvarande framkomstmöjligheterna i det samtida litterära landskapet. Bööks Cadillac representerar den kompakta borgerliga hegemoni som utmärkte den litterära institutionen i början av 20-talet; med dess etablerade förlag, kritikerkår och traditionellt borgerliga läspublik. Men den representerar heller knappast något mer, och utsikten från dess fönster blir därför endast självbespeglande. Böök kontemplerar estetiskt och den bild han ger av Sverige är minst sagt verklighetsfrämmande. Längst upp i den litterära institutionens hierarki skriver Böök »litteratur« och inte om den sociala verkligheten. De trakter som susar förbi honom blottas enbart på sina litterära referenser, när de nu inte helt sveps in i rasslande alexandriner och stendöda klassicism. Lika litet som Böök har ett personligt erfarenhetsstoff att förmedla, lika mycket har han en språkbehandling som enbart befinner sig i förlängningen av konst och litteratur.

För Ivar Johansson är det denna majdag 1921 precis tvärtom. Förutom sin rostiga cykel förfogar han över ett levande erfarenhetsstoff, men han saknar fortfarande litterära medel att gestalta detta. Frågan är alltså, som Böök mycket riktigt menar, att höja de pålitliga iakttagelserna till den skapande fantasins nivå – utan att därför gå miste om »de stora tunga verklighetskomplexen«. Böök själv lyckades ju inte med detta utifrån sitt borgerliga klassperspektiv, och hur mycket svårare måste det då inte vara för författare från arbetarklassen. Klyftan mellan borgerligt kulturarv och reella proletära erfarenheter är sådan att det ena verkar utesluta det andra, samtidigt som den dyrköpta beteckningen »arbetarförfattare« ändå förutsätter någon form av förening.

Å ena sidan skall denne s.k. arbetarförfattare ge uttryck åt arbetarklassens specifika livssituation, å den andra sidan tilldelas han en författarroll som är det borgerliga samhällets – med allt vad detta nu innebär av dubbla lojaliteter. Klassbakgrunden och författarskapets funktioner uttrycker objektivt en motsättning som ständigt återkommer under hela 1900-talet i den rika svenska traditionen av arbetarförfattare.

Det kan förefalla som en paradox, att arbetarrörelsens stora nederlag, storstrejken 1909, bildar tröskeln för arbetarförfattarnas genombrott i svensk litteratur. Men ser man till de objektiva förutsättningarna för dessa författares villkor, så blir detta gränsår på sätt och vis förståeligt. Vad är det t.ex. som gör att de tidigaste arbetarförfattarnas krönikör, Axel Uhlén, sätter gränsen framåt för sin inventering just vid storstrejken? (*Arbetardiktningens pionjärtid, 1885-1909*). Själv menar han att det motiveras av att denna var en hederssam kraftmätning för arbetarrörelsen, »som på mycket goda grunder kan betraktas som dess avgörande mogenhetsprov«. Det katastrofala nederlaget för fackföreningsrörelsen, som bara under själva strejkåret innebar att man förlorade en tredjedel av fackorganisationernas medlemmar – det var alltså att betrakta som ett mogenhetsprov? Och de över 20.000 arbetare som under åren 1909 och 1910 utvandrade ur landet gjorde kanske detta med hedersamt förvärvade examenspapper i bagaget?

Men ser man enbart till arbetarförfattarnas villkor så kom storstrejken att i viss mening innebära ett slags ofrivilligt mogenhetsprov. Medan de tidigaste arbetarförfattarna, som ryms inom den av Uhlén angivna tidsperioden, både verkade och hade sin funktion inom arbetarrörelsen som sådan, så innebär den senare utvecklingen att arbetarlitteraturen alltmer tenderar att förlora sin funktionella karaktär i samma utsträckning som *arbetarförfattaren* utmönstras som urskiljbar individ. »Anarkus«, »Scarron«, »Spartacus« – och allt vad den stora anonyma massan av pseudonym och signaturförfattare nu kallade sig – färdigställde sånger och dikter att sjungas och läsas på möten. Man gjorde detta som ett lika nödvändigt arbete bland andra uppgifter i den politiska kampen, och man anknöt därmed till retoriska och agitatoriska ideal som var gångbart allmängods inom rörelsen.

Litteraturen hade inget egenvärde, och den ena eller andra kampsången utmärktes inte av någon större originalitet. Talande nog var det ofta fråga om bearbetningar av psalmer och väckelsesånger; arbetarrörelsen fick således sin egen kanon som uttryckte kollektiva stämningar och kampsyften. Bestämmande för att de litterära uttrycksformerna sågs som en integrerad del av arbetarklassens organisationsformer var det faktum att arbetarrörelsen samtidigt stod relativt fri i förhållande till det borgerliga samhällets institutioner.

Vid tiden för storstrejken publicerar Martin Andersen-Nexö i Danmark sin stora romancykel *Pelle erövraren* (1906-1910). Denna klassiska proletärroman betonar just vikten av att arbetarrörelsen bygger sina egna organisations- och livsformer, och man kan se de samtida »avfällningsromanerna« i Sverige, Ossian-Nilssons *Barbarskogen* (1908) och Leon Larssons *Samhällets fiende* (1909) som en negativ bekräftelse på riktigheten i Nexös hållning. De första romanerna som skildrar arbetarrörelsen inifrån, innebär samtidigt ett avsked till denna. Både Ossian-Nilsson och Leon Larsson hade tidigare stått i ledet med sina kampsånger, men så fort som de vänder sitt kritiska medvetande mot den egna organisationen så reproduceras samma förhållande som gäller för den borgerliga romanen. Liksom att den borgerliga intelligentian ser världen i ett motsatsförhållande till den enskilde, så kommer även dessa romaner att betrakta individen som befriat från sociala bestämningar till arbetarklass och arbetarrörelse. Detta motsatsförhållande kodifieras i termer av individ-massa, bildning-barbari, natur-kultur. Det är i spänningsförhållandet mellan sådana poler som arbetarförfattarna finner sin splittrade identitet till långt in på 30-talet i Sverige.

Medan vi i efterhand kan se att Nexö i all sin medvetenhet står relativt ensam och övergiven som arbetarförfattare i Danmark, så domineras faktiskt den litterära bilden i svensk 1900-talshistoria – både vad gäller social realism och kvalitativt högtstående författarskap – av författare som från början kan räknas till arbetarklassen och jordbrukets proletariat: Martin Koch, Hedenvind-Eriksson, Eyvind Johnson, Ivar Lo-Johansson, Jan Fridegård, Harry och Moa Martinson, Lars Ahlin – bara för att nu nämna några få namn ur högen. Hur går det-

ta ihop? Innebar det beramade »mogenhetsprovet« att arbetarförfattarna helt enkelt kunde plockas som mogna frukter av den borgerliga kulturen? Eller var det dom själva som tog sig för av kulturens håvor utan att därför uppge sin sociala identitet? Det var både si och så med den saken. T.ex. är Eyvind Johnsons väg till Nobelpriset samtidigt en parabel över det proletäre hjältens utvecklingsgång i det svenska 1900-talets bildningsroman. När han återvänder till Sverige i början på 20-talet efter sina politiska läroår ute i Europa, är tanken den att han skall bli det ungsocialistiska partiets nye ledare. Men rörelsens nederlag och revolutionsvågens övergång till politisk stiltje för den svenska arbetarklassen gör att han söker en ny identitet som författare. Som sådan skall han komma att föra individens och förlorarnas talan i historien. Som sådan skall han komma att utveckla den borgerliga romanens formella möjligheter i en sådan utsträckning att borgarna själva hamnar på efterkälken, liksom att han även under andra världskriget skulle bli den författare som mest övertygande gestaltade och försvarade borgerliga livsvärden (*Krilon-serien*). I hans fall kan man faktiskt säga att han överskrider detta borgerliga kulturarv. I början av 30-talet, när socialdemokratien kommer till makten, kommer han ånyo hem från sin kontinentala utsiktspost nere i Paris. Han ställer sig till raden av proletära självbiografier under 30-talet (*Godnatt, jord, Lars Hård, Nässlorna blommar*, etc.) med sin *Romanen om Olof*.

Vilket överväldigande intryck dessa »kollektiva jag-romaner« gav, hand i hand som de gick med socialdemokratiens socialpolitik, får man en föreställning om hos en samtida annars besinningsfull kritiker som Erik Blomberg. Han extrapolerar utvecklingen i dessa bildningsromaner till att gälla hela mänskligheten, och han frågar om inte denna nu »förts fram till det stadium i sin utveckling, som motsvarar barnets ofrånkomliga upplevelse av *verkligheten*, den tvingande kontakten med sin tillvaros realiteter«. Därefter begränsar han sig till den svenska arbetarklassen, som »efter sin storm und drangperiod trängt fram till en viss politisk mognad och meddelaktighet i samhället, som ger den möjlighet att se sig om«.

Uppfattningen att arbetarrörelsens historia under 1900-talets

första decennier ses som en harmonisk socialiseringsprocess – jämförbar med individens personlighetsutveckling – kläds här visserligen i en freudiansk språkdräkt, men den motsvarar samtidigt ett realförhållande, där rösträttsreformen, borgerliga bildningsideal och socialdemokratisk reformpolitik utgör de viktigaste inslagen. Skärskådar man den förra generationen arbetarförfattare, som på 20-talet föregick den generation som Blomberg avsåg med sin karaktäristik, så ser man genast att dessa inte hade samma förutsättningar att »se sig om« och samtidigt bevara sin sociala identitet.

År 1921 utspann sig en häftig debatt i tidningen Social-Demokraten, som nästan skulle kunna betecknas som de dåtida arbetarförfattarnas egen lilla Strindbergsfejd. Den direkta orsaken som kom att röja motsättningen mellan den första och andra generationen arbetarförfattare (om vi nu behåller storstrecken som utgångspunkt), var att gymnasielektorn Richard Steffen introducerade termen »proletärdiktare« i en kolboksantologi. Han gjorde ett som han tyckte, representativt urval av moderna författare, vilket alltså även kom att innefatta några s.k. »proletärdiktare«. Tilltaget ansågs på sina håll som näranog skandalöst, eftersom den officiella litteraturhistorien dittills hade satt punkt vid den nationalromantiska 90-talismen. Det vacuum som sedan Strindbergsfejden hade uppstått i i den borgerliga offentlighetens syn på samtidslitteraturen fylldes nu alltför snabbt för att kulturväktare och kritiker skulle hinna smälta dessa sedan mer än ett decennium nya författare. Men ändå visar denna första introduktion av arbetarförfattarna på nationell nivå att den förändring som 20-talet bl.a. innebar för dessa var att de nu i första hand kom att relateras till den litterära institutionen och inte – som på 00- och 10-talet – till arbetarrörelsen. Bland arbetarförfattarna själva visar sig denna omsvängning på så sätt den yngre generationen, företrädd av Ivan Oljelund, Ragnar Jändel och Harry Blomberg, överhuvudtaget inte vill få stämpeln »proletärdiktare« på sig, medan de äldre generationsmännen Hedenvind och Koch – dock inte entydigt – tackar för den nyvunna värdigheten. De yngre upplevde beteckningen som kompromiterande och hävdade *konstnärskapet i sig* och själva vägen till detta – en individuell frigörelse från ursprungsmiljön – som det

väsentliga erfarenhetsstoffet för författare ur arbetarklassen. Fri-görelsekampen gäller alltså nu andliga former snarare än mate-riella, och därför försvinner också den utpräglade klasskamps-aspekten ur litteraturen. Hade man före kriget kunnat urskilja två skilda kretslopp – produktions-, distributions- och konsum-sionsmässigt – för arbetarrörelsens och det borgerliga samhällets litterära offentlighet, så tenderar dessa nu att sammanfalla. En relativt enhetlig massmarknad växer fram, och författarna – bor-gerliga som proletära – tvingas nu skriva för en publik som var-ken är enhetligt borgerlig eller ännu mindre proletär. Därför kommer också litteraturkritiken som enda urskiljbara smak-instans att få ett viktigt inflytande på den litteratur som skrivs. Kritikerkårens borgerligt-akademiska sammansättning, och po-lariseringen mellan höger- och vänsterkrafter inom arbetarrö-relsen gjorde att den andra vågen av »barbarskogslitteratur« och avfällingsromaner skulle bli så pass markant som den blev i bör-jan av 20-talet. Romaner som Ivan Oljelunds *I ny jord* (1920), Harry Blombergs *Tiden och en människa* (1921) och Jändels *Den trånga porten* (1924) rör sig visserligen delvis i en proletär miljö, men är samtidigt ganska traditionella utvecklingsroma-ner, där hjältens självförståelse följer den borgerliga jag-indivi-dens och slutar med en hyllning till människan som sådan, kul-turen, hemmet och familjelyckan. Klassen och kollektivet blir faktiskt hot och hinder i denna individuella självuppfyllelse.

Rudolf Värnlunds romaner under tjugotallet står dock i detta avseende i en klass för sig, efter om de inte bara oreflekterat re-producerar den borgerliga romanens konventioner, utan dessu-tom försöker anvisa alternativa handlingsvägar för individen och kollektivet. Men Värnlund blir också undantaget som be-kräftar regeln, när han ensam och isolerad försöker gestalta ett proletärt livssammanhang inom den litterära institutionens ra-mar. Han hamnar i en fruktlös mellanställning, där han möts av den borgerliga kritikens oförstående, drar på sig vänsterns ilska och frestar förlaget Bonniers tålmod. Ändå är det alltså från och med 20-talet som man från kritikerhåll och i litteraturhisto-riska sammanhang börjar tala om att arbetarförfattarna »erövat jungfruligt land åt litteraturen« och att »nya litterära motiv« in-förlivats i och med deras bidrag. Denna institutionella anpass-

ning innebär således att arbetarförfattarna tjänar den nationella kulturens och inte arbetarklassens intressen.

Sådana är villkoren för den kommande generationsgruppen av arbetarförfattare, som får sitt definitiva genombrott i början av 30-talet, att de från början är hänvisade till denna litterära institution. Men samtidigt innebär den sociala utvecklingen, främst manifesterad i socialdemokratis nya statsbärande funktion, förändringar också för denna institution och hela den borgerliga offentlighet som är dess resonansbotten. Ett talande uttryck för det nya i situationen blir den självbiografiska samlingsvolymen *Ansikten*, som Bonniers ger ut 1932 med bidrag av ett tjugotal mer eller mindre etablerade arbetarförfattare. Urvalet täcker de tre första decennierna av 1900-talet, vilket ger ett traditionsperspektiv samtidigt som man får uppfattningen att den litterära parnassen erövrar på bred front. Denna gruppgemenskap tog sig många andra former; alltifrån »5 unga« till den senare »statarskolan«, och det modernistiskt-proletära kafélivet på Gyldene Freden och Cosmopolite visar sig i sina utrerade former inte stå långt efter de borgerliga 10-talisternas på Rydbergs och Feiths.

Arbetarförfattarnas fackliga medvetenhet resulterade bl.a. i att man startade en centralbyrå för förmedling av sina alster till pressen, och samma år, 1930, arbetade bl.a. Martin Koch på att bilda en parallelorganisation till Sveriges författarförening för enbart arbetarförfattare. I ett brev till Ture Nerman redogör Koch för planerna, och trots överdrifterna ger detta ändå en god bild av hur man såg på arbetarförfattarnas uppgifter:

»Så som jag har tänkt mig saken, skulle vår förening vara fullständigt *partilös* och kemiskt fri från allt det politiska skitpratet. I det dagliga livet får man mer än nog av »politiskt« svammel – så över hövan nog, att man ofta känner sig färdig att storkna av äckel inför allt »partiprat« från yttersta högern till yttersta vänstern.

Det är väl för tusan inte meningen, att vi skall sitta och läsa upp politiska ledare för varandra? – Vilja vi lugna våra »proletära« samveten, kunna vi ju gå till närmaste arbetarkommun för att där någon kväll ge så mycket vackert, allvarligt eller lustigt, vi kunna hitta på att ge arbetets män och kvinnor – de sätta sä-

kerligen mera värde på, att deras diktare äro människor än att de uppträda som politiska propagandamaskiner.«

Arbetarförfattarna representerar arbetarklassen, men de gör detta i första hand inom institutionen och på dess villkor. Parallellt till socialdemokratisk riksdagsmajoritet och systemimmanenta reformer är lika uppenbar som att den omedelbart klasskapsinriktade litteraturen hänvisas till den kommunistiska pressen, vars Proletkultideologi mer har sin förankring inom Komintern-traditionen än hos den svenska arbetarklassen.

30-talets rika arbetarlitteratur får alltså i mycket sin förklaring i ljuset av den socialdemokratiska krispolitikens sociala genomslagskraft. Men liksom att denna förlorar sin specifika innebörd på 40-talet, så tenderar också arbetarförfattarna att förlora sin ideologiska betydelse som specifik grupp. Antalet författare som rekryteras ur arbetarklassen fortsätter visserligen att öka under 40-talet och framåt, men samtidigt suddas klassbakgrunden ut på vägen till författarskapet, eftersom denna nu i en helt annan uppfattning går via de traditionellt borgerliga bildningsinstitutioner. Studentexamen blir återigen gemensamt mandarinstreck för institutionellt godkända författare, oavsett klass-tillhörighet. Av de arbetarförfattare som medverkade i *Ansikten* var praktiskt taget alla autodidakter, eller hade sin enda bildningsbakgrund i en kortare vistelse på folkhögskola; denna unika folkrörelseinstitution, som verkligen blev ett alternativ till den borgerliga skolformen genom att den mer såg till elevernas individuella och sociala förutsättningar, verkar ha spelat ut sin roll som plantskola för arbetarförfattare i och med 40-talet.

I dag ser vi en motsatt utveckling, jämfört med den ovan skisserade; medan förhållandet mellan arbetarklassen och den litterära institutionen tidigare var sådant att arbetaren blev författare och i denna sin nya roll i bästa fall kunde ge uttryck för proletära livserfarenheter, så kan man nu skönja en motsatt rörelse från institutionen till det arbetande folket. Men frågan är om man den vägen kommer tillräckligt långt i riktning mot en sannfärdig arbetarlitteratur. De historiska erfarenheterna visar i stället att arbetarlitteraturen bara kan bli helt värdig sitt namn som del av och i förhållande till en växande, levande arbetarrörelse.

sept. 1974